

A SZÁMONTARTOTT KISEBBSÉG

ANTISZEMITA ÉRVRENDSZEREK INTÉZMÉNYESÜLÉSE A HORTHY-KORBAN

PAKSA RUDOLF
tudományos munkatárs
(MTA BTK TTI)

Már a XIX. században megjelentek azok a nézetek, amelyek a zsidóság „idegenségét”, „másságát” hangsúlyozták, és féltékenyen tekintettek a látványoson fejlődő városokban élő zsidóság életkörülményeire, illetve a sikeres izraeliták társadalmi felemelkedésére. Úgy érveltek, hogy az „idegen” zsidók a keresztények elől veszik el az érvényesülési lehetőséget. Az így gondolkodó antiszemiták körében két nagyobb érvrendszer különíthető el.¹ Az egyik (kulturális antiszemita) érvelés szerint az izraelita vallásúak csak vallásukban és szokásaikban különböznek a keresztény magyar többségtől, ezért ha asszimilálódnak, akkor onnantól már nincs velük probléma, hiszen már nem is különböznek a többségtől. Vagyis azt várták el az izraelitáktól, hogy megtanulják a többség nyelvét, a keresztény-nemzeti szokásokat, és végül térjenek át a kereszténységre. A másik (biológiai antiszemita) érvelés szerint azonban a zsidósághoz tartozás örökletes, megváltoztathatatlan „faji bélyeg”, vagyis mindenki zsidónak számít, akinek ősei közt volt zsidó. Ezen érvrendszer tehát tagadta az asszimiláció lehetőségét, és a zsidó – nem zsidó házasságokat kifejezetten elleneztek. Ezen érvrendszerben a „zsidókérdésnek” csak egyetlen megoldása tűnt lehetségesnek: a zsidóság elszigetelése a többségtől (gettósítás), majd pedig eltávolításuk az országból (kivándorlás vagy kitelepítés révén).

A modernkori politikai antiszemitizmus magyarországi hívei körében e két antiszemita érvrendszer nem mindig vált szét élesen egymástól, noha alapvető különbség húzódott mögöttük. A közösségi identitást az egyik felfogás kulturális sajátosságnak (és ezért bárki által elsajátíthatónak), míg a másik etnikai-biológiai szükségszerűségnek (tehát megváltoztathatatlannak) tekintette. Vagyis – noha sajátosan hangozhat, de – a kulturális antiszemitizmus az asszimilálódásra hajlandó zsidók irányába befogadó jellegű volt, ezért használatos e nézetekre a szakirodalomban a „szelektív antiszemitizmus” kifejezés is, mivel a kulturális antiszemitizmus hívei csak az asszimi-

¹ A kétféle antiszemitizmusról és a szélsőjobboldal antiszemitizmusának részleteiről ld. PAKSA Rudolf: Szélsőjobboldal és antiszemitizmus. In: BÁRÁNY Tibor – GÁSPÁR Zsuzsa – MARGÓCSY István – REICH Orsolya – VÉR Ádám (szerk.): *A megértés mint hivatás. Köszöntő kötet Erdélyi Ágnes 70. születésnapjára*. Budapest, L'Harmattan, 2014. 364–377.

lációt elutasítókkal szemben voltak kirekesztőek. (Természetesen abban is lehettek fokozati eltérések a kulturális antiszemita nézetek hívei körében, hogy pontosan milyen mértékű asszimilációt is vártak el ahhoz, hogy már ne tekintsenek valakit „idegennek”. A végső cél azonban mindig a teljes asszimiláció volt – megőrizve ezzel a befogadó társadalom homogenitását.)

A dualista Monarchia liberális korszelleme azonban elutasította az állampolgárok vallási alapon történő megkülönböztetését. Így a dualizmus kori politikai életben a jogegyenlőség hívei voltak abszolút többségben az antiszemitákkal szemben. A jogegyenlőség hívei szerint tehát nem volt semmiféle „zsidókérdés”, amit az államnak meg kellene oldania. Az első világháború és az azzal szorosan összekapcsolódó traumatikus események (háborús szenvedés, vereség, spanyolnátha, forradalmak, Trianon, menekültáradat, gazdasági nehézségek) nyomán jelentősen megváltozott a korszellem, mivel a súlyos válsághelyzetért a liberális nézeteket okolták, és általában is megnőtt a kirekesztő nézetek népszerűsége.² (Utóbbi nem specifikusan magyar jelenség, sőt még csak nem is a vesztes országok sajátossága. Jellemző, hogy például az Egyesült Államokban is ekkor érte el a legnagyobb taglétszámot az „idegenellenesség” érzését szító Ku-klux-klán.) A jogegyenlőség hívei tehát kisebbségbe kerültek a világháború után a politikai életben, és a közvélemény többsége meggyőzőnek tartotta az antiszemita érvelést.

Így született meg az 1920-ban meghozott felsőoktatási törvény (az elhíresült *numerus clausus*), mellyel a Horthy-korszak során először esett csorba az állampolgári jogegyenlőség elvé.³ Az elfogadott törvélynél radikálisabb antiszemita javaslatok is születtek 1919–1920-ban: voltak olyanok, akik a felsőoktatásból teljesen ki akarták zárni a zsidókat, mások pedig a munkahelyeken is be akarták vezetni a zsidóságra vonatkozó arányos korlátozást. Ezek az elképzelések azonban továbbra is kisebbségben voltak. 1928-ban pedig – nemzetközi nyomásra – a Bethlen-kormány a *numerus clausus* törvényt is úgy módosította, hogy lényegében az egyetemekre bízta a jelentkezők közti válogatás módját. A kormány „engedékenysége” miatt a legnagyobb egyetemi diákszervezet, a Turul Szövetség több tüntetést is szervezett.⁴

² A bűnbakképzés múltbéli megjelenési formáiról és okairól ld. Pók Attila: *Bűnbakok a magyar történeti gondolkodásban*. In: GYARMATI György – LENGVÁRI István – Pók Attila – VONYÓ József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs – Budapest, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2013. 15–32.

³ A *numerus clausus* történetét tekinti át PAKSA Rudolf: *A numerus clausus és módosítása*. In: NAGY Zsejke (szerk.): *Gróf Bethlen István és kora*. Budapest, Osiris, 2014. 137–157.

⁴ KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség, 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriabesnyő, Attraktor, 2012.

A Horthy-korban tehát az állampolgárok megkülönböztetésén alapuló antiszemitizmus már egyáltalán nem számított szalonképtelennek, sőt elterjedt beszédmóddá és államilag legitimált intézményes gyakorlattá vált. A korszellem megváltozását tükrözte a korabeli pesti vicc, mely szerint a Monarchia idején a bíró még úgy indokolhatta ítéletét, hogy „maga zsidó, de igaza van.” Ezzel szemben 1919 után inkább az az indoklás terjedt el, hogy „magának igaza van, de zsidó”. Valóban: a korszak politikai közbeszédében visszatérő elemként jelentkezett az antiszemita érvelés – mégpedig a legkülönbözőbb társadalmi kérdések kapcsán. Abban azonban korántsem volt egységes a korszak, hogy milyen intenzitással szötte át a közbeszédet az antiszemitizmus, és az is változott, hogy az antiszemita beszédmódon belül a két antiszemita érvrendszer közül melyiknek mekkora volt a súlya. A korszak antiszemitizmusának sajátos „dinamikáját” éppen e két tényező változékonysága adta: a zsidóellenesség intenzitása és a két antiszemita érvrendszer vetélkedése.

Ami az intenzitást illeti: a korszak legelején hirtelen nagy intenzitással lángolt fel a zsidóellenesség, majd a Bethlen-konzolidáció sikerei nyomán ez jelentősen mérséklődött, a gazdasági világválság után azonban ismét fokozatosan nőtt az intenzitása egészen a korszak végéig. Általánosságban elmondható az is, hogy minél intenzívebb volt az antiszemitizmus, annál inkább növekedett a biológiai antiszemita érvelés aránya. A törvényhozást és a kormányzati intézkedéseket vizsgálva kitűnik, hogy a korszak legelején fellángoló antiszemitizmus leginkább a széles választójog alapján összeült első Nemzetgyűlést jellemezte. Itt azonban – hasonlóan a dualizmuskori előzményekhez – vegyesen jelentkezett a kulturális és a biológiai érvrendszer. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy a numerus clausus törvény megszületése és alkalmazása előtt maguk az antiszemiták sem látták világosan a két érvrendszer különbségéből fakadó jelentős eltéréseket. A numerus clausus törvény és a hozzá kapcsolódó végrehajtási utasítás szóhasználatából világosan látszik, hogy az antiszemitáknak ekkor még nem volt kidolgozott fogalmi rendszerük az „izraeliták”, a felekezeten kívüli „zsidó származásúak”, a kereszténységre áttérő izraeliták, a vegyes házasságból születettek, és a többi lehetséges „kategória” elkülönítésére. Éppen ezért a numerus clausus arányosító rendelkezéseinek végrehajtásában az egyes felsőoktatási intézményeknek eleve volt némi mozgásterük. Ráadásul az egyes intézmények eleve rendelkeztek bizonyos fokú autonómiával. (Két, témánkba vágó, de ellentétes előjelű példával illusztrálható, hogy mekkora volt az intézmények mozgásterének. 1920-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter a numerus clausus törvényhez kiadott „javított” végrehajtási utasításával – engedve a tüntető diákok követeléseinek – felülbírálta (!) a törvény azon rendelkezését, hogy az arányosítást felmenő rendszerben kellett volna bevezetni. Ugyanakkor a vidéki egyetemeken a törvényben előírt százalékos korlátozást sok esetben egyszerűen nem tartották be, többnyire arra hivatkozva, hogy nincs elég keresztény jelentkező.)

A bethleni konszolidáció idején azonban egyértelművé vált, hogy a kormánypolitika a kulturális antiszemita érvrendszert tartja csak elfogadhatónak. A biológiai antiszemita érvrendszert vallók – ha továbbra is hangoztatni akarták nézeteiket – ellenzékbe kényszerültek. Így született meg a fajvédő párt. Közismert, hogy amikor Gömbös Gyula visszatért a kormánypártba és a kormányba, akkor el kellett határoldnia a biológiai antiszemita érvrendszertől – kulturális antiszemita nézeteket azonban továbbra is vallhatott.⁵ A kormányzati politikában 1938-ban történt változás: fokozódott az antiszemita beszédmód gyakorisága és hamarosan megjelent a biológiai antiszemita érvelés is. A kormány így próbált versenyre kelni az antiszemita alapú szociálpolitikai ígéretekkel kampányoló nyilasokkal, akik azt ígérték, hogy a zsidók munkavállalásának korlátozásával adnak munkát a nem zsidóknak, továbbá a zsidóságtól elvett javakat fogják újraosztani a nem zsidók javára. (Ezt, a zsidóság társadalmi és gazdasági kiszorítását célul kitűző programot nevezték „örségváltásnak”, illetve gúnyosan az „Aladárok honfoglalásának”).⁶

A megváltozott kormánypolitika nyomán az antiszemita beszédmód és azon belül a biológiai antiszemita érvrendszer egyre elfogadottabbá vált a politikai közbeszédben. Jól nyomon követhető e változás, ha megvizsgáljuk, hogy kikre is vonatkoztak az úgynevezett „zsidótörvények”. Az 1938-ban hozott „első zsidótörvény” a kulturális antiszemita érvelés alapján állt: a törvény alapvetően az izraelitákra vonatkozott, de kivételként ismerte el a háborús veteránokat, valamint az elismert sportolókat, művészeket és értelmiségieket. Az 1941-ben hozott „harmadik zsidótörvény” viszont már egyértelműen biológiai alapon határozta meg a törvény hatálya alá esők körét. (A törvény a nürnbergi törvények mintájára megtiltotta a zsidónak minősítettek és a nem zsidók közti házasságot és a nemi kapcsolatot.) Az 1939-ben elfogadott „második zsidótörvény” pedig egyfajta „vegyes” álláspontot jelenített meg: zsidónak ekkortól azt tekintették, akinek legalább egyik szülője vagy két nagyszülője izraelita volt. Az említettekén kívül még két jelentősebb zsidóellenes törvény született: 1942-ben, majd 1945 elején a Szálasi-időszakban.

A zsidóellenes törvényeken felül számos kormányrendelet és helyi rendelkezés született, amelyek tovább szűkítették a zsidónak bélyegzettek életlehetőségeit. Ilyen kormányrendeletek írták elő 1944-ben, a német megszállás után a magyarországi zsidóság megjelölését a Dávid-csillaggal, majd összegyűjtésüket és deportálásukat. Ugyancsak rendeletben szabályozták a zsidóságra vonatkozó kijárási tilalmat,

⁵ Gömbös életútjáról ld. GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, Vince, 2001. VONYÓ József: *Gömbös Gyula*. Budapest, Napvilág, 2014.

⁶ A zsidóellenes társadalompolitikáról részletesen UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs – Budapest, Jelenkor – Országos Széchényi Könyvtár, 2012.

utazási korlátozásokat, szállítóeszközeik és rádióik elvételét, majd pedig a nyilas uralom idején a fővárosi gettók felállítását. Ezen törvények és rendeletek összértékelési hatását és jelentőségét Bibó István elemezte a legéletről a háború után: „Ettől kezdve szokták meg a magyar társadalom széles rétegei azt, hogy nemcsak munkával és vállalkozással lehet egzisztenciát alapítani, hanem úgy is, hogy valaki másnak a már kialakított egzisztenciáját kinézi magának, s aztán az illetőt feljelenti, nagyszülőit kikutatja, állásából kidobtatja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja, egzisztenciáját pedig birtokba veszi. Ezek a lehetőségek egyrészt napfényre hozták, másrészt tovább súlyosbították a magyar társadalom erkölcsi süllyedésének a folyamatát, s e társadalom tekintélyes hányadának mohó kapzsiságáról, képmutató gátlásmentességéről vagy a legjobb esetben is rideg törtetéséről olyan megdöbbentő képet mutattak, ami nemcsak az érintett zsidók számára jelentett el nem felelhető megrázkódtatást, hanem egyáltalán minden jobb érzésű magyar számára is.”⁷

Az életlehetőségeket egyre inkább korlátozó zsidóellenes rendelkezések sorát áttekintve az látszik, hogy Magyarországon a német megszállás előtt jobbak voltak a zsidóság életkörülményei, mint a német fennhatóság alá tartozó területeken. 1944 előtt ugyanis Magyarországon nem kényszerítették őket megkülönböztető jelzés viselésére, nem zárták őket gettókba és túlnyomó többségüket nem fenyegette a deportálás veszélye. Az egyetlen jelentős kivétel a kárpátaljai deportálás jelentette 1941 nyarán.⁸ Erre a szovjetellenes háborúba való belépés teremtett alkalmat. A hatóságok célja ebben az esetben az volt, hogy a terület-visszacsatolások által Magyarországhoz került nagy létszámú zsidó közösségektől megszabadulhasson. Erre ürügyet az teremtett, hogy a visszacsatolt területen élők körében több tízezer olyan személy volt, akiknek magyar állampolgárságát a Belügyminisztérium nem ismerte el. A Kárpátalján, Észak-Erdélyben és Kelet-Magyarországon élő zsidóságból ezért mintegy húszezer embert toloncoltak ki a szovjetektől elfoglalt ukrán területre, Kamenyec-Podolszkijba. A kitoloncoltak további sorsa pedig nem érdekelte a magyar hatóságokat. A kitoloncolt és magára hagyott zsidó csoportok jelentős része áldozatul esett a rossz körülményeknek, a helyi lakosság által elkövetett erőszaknak vagy az Einsatzgruppék zsidóellenes tömeggyilkosságainak. Az ügy Magyarországon politikai botrányt kavart. A deportálások ellen a németek is tiltakoztak – igaz, egyáltalán nem humanitárius okokból. A németek

⁷ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*, II. Budapest, Magvető, 1986. 633.

⁸ GELLÉRT Ádám – GELLÉRT János: Az 1941. évi körösmezői deportálások. A kitoloncolásokat jóváhagyó minisztertanácsi döntés háttere. *Betekintő* [elektronikus folyóirat], 2012/2. www.betekinto.hu/2012_2_gellert_gellert

ugyanis azért tiltakoztak, mert nem akarták, hogy a már „zsidómentessé” tett területre a magyar szervek nagy tömegben toloncoljanak ki újabb zsidókat. A Kamenyec-Podolszkijba való kitoloncolás a biológiai antiszemita nézetek hirdetőinek első jelentősebb „sikere” volt. Jól láthatóan őket csak az érdekelte, hogy minél több zsidót távolíthassanak el az országból, és nem foglalkoztak azzal, hogy ezt követően mi lesz a kitoloncoltak sorsa. Az eset körül kialakult botrány ugyanakkor azt is mutatja, hogy a politikai közbeszédet még ekkor sem uralta a biológiai antiszemita álláspont.

A kamenyec-podolszkiji deportáláson túl a Magyarországon élő zsidónak nyilvánítottak életét 1944-ig általában nem fenyegette közvetlen veszély – kivéve azokat, akiket fegyvertelen katonai munkaszolgálatra rendeltek be. Nekik ugyanúgy be kellett vonulniuk a honvédséghez, mint a többi hadkötelesnek – csak fegyvert nem kaphattak. (A korabeli közgondolkodás szerint ugyanis a kisebbségeket nem tekintették „nemzethűség szempontjából megbízhatónak”. Hasonló okból a visszacsatolt területeken élő szerb, román és ruszin kisebbséghez tartozókat is fegyvertelen munkaszolgálatra rendelték. Az egyetlen kisebbség, amelyre ez nem vonatkozott, a németiség volt – érthető okból.) A zsidó munkaszolgálatos századokat hadiipari létesítményekben vagy a fronton kisegítő munkaerőként dolgoztatták. A velük szemben tanúsított bánásmód – és így a fronton a túlélés esélye – a századparancsnoktól függött. Annak megítélése, hogy a katonatisztek körében milyen gyakori volt ez a szolgálati szabállyal ellentétes szellemiség – vita tárgyát képezi a kutatók között.⁹

Az 1944. március 19-i német megszállás nyomán hatalomra került új politikai vezetés a biológiai antiszemitizmus híve volt.¹⁰ Ezért készségesen együttműködtek a németekkel a magyar zsidóság deportálásában, hiszen ezzel éppen a biológiai antiszemitizmus célkitűzését valósíthatták meg: a zsidóság eltávolítását az országból.¹¹ Nem meglepő tehát, hogy a Sztójay-kormány azonnal megkezdte a zsidóság deportálásának előkészítését. A deportálást német részről Adolf Eichmann, magyar rész-

⁹ A katonaság politikai szerepéről, valamint ezzel összefüggésben világnézeti-politikai beállítottságukról ld. DOMBRÁDY Loránd: *Hadsereg és politika Magyarországon, 1938–1944*. Budapest, Kossuth, 1986. VARGYAI Gyula: *A vezérkar szerepe a katonai és politikai döntésekben Magyarországon 1919–1944*. Budapest, ELTE BTK – Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, 1994. A munkaszolgálatos századokról ld. KIS Gergő Barnabás – SZABÓ Péter: *Munkaszolgálatosok a Donnál. „A 105/11. tábori munkásszázad igaz és valóságos története 1942 októberétől 1943 januárjáig.”* Forrásközlés. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2004/3. 887–926.

¹⁰ A német megszállásról ld. RÁNKI György: *1944. március 19. Magyarország német megszállása*. Budapest, Kossuth, 1978. Vö. Igor-Philip MATIC: *Edmund Veesenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik*. München, Oldenbourg, 2002.

¹¹ Vö. GÖTZ ALY – CHRISTIAN GERLACH: *Az utolsó fejezet. Réálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944–1945*. Budapest, Noran, 2005.

ról Endre László belügyminisztériumi államtitkár készítette elő.¹² A zsidóságot ekkor megkülönböztető jelzés (Dávid-csillag) viselésére kötelezték, és korlátozták szabad mozgásukat, illetve lakhatásukat is. Hamarosan megkezdtek a vidéken élő zsidóság összegyűjtését ideiglenes gyűjtőtáborokba, ahonnan – túlnyomórészt – Auschwitzba deportálták őket. A zsidónak minősített magyarok összegyűjtéséhez és deportálásához a magyar közigazgatási szervek, a rendfenntartó alakulatok és a MÁV hatékony együttműködésére volt szükség.¹³ A tisztviselők szabályszerűen végrehajtották a kapott utasításokat, ugyanis jogi értelemben semmi okuk nem volt elszabotálni azokat. A német megszállás ellenére ugyanis Horthy Miklós továbbra sem mondott le, és a zsidóellenes intézkedéseket hivatalos rendeletek írták elő, az utasítások a felsőbb kormányzervektől jöttek.¹⁴ A zökkenőmentes végrehajtás érdekében a Sztójay-kormány a közigazgatás vezetői közül csak a megbízhatónak tartottakat hagyta meg hivatalukban. Az apparátus számára egyúttal azt is nyilvánvalóvá tették, hogy az együttműködést megtagadó tisztviselőkkel szemben fel fognak lépni – ami akár internálást is jelenthetett. A zsidóellenes intézkedésekkel szembeni ellenállást volt hivatott csökkenteni az antiszemita propaganda is. Ezt a célt szolgálták az újságokban lépten-nyomon megjelenő antiszemita írások és karikatúrák, uszító rádióelőadások, valamint a Bosnyák Zoltán vezette Zsidókérdéskutató Magyar Intézet államilag támogatott propaganda tevékenysége. A zsidóellenes propaganda a zsidókat nem egyszerűen ellenszenves alakként ábrázolta, hanem ronda, félelmet keltő, sőt undorító lényekként. A dehumanizálással azt igyekeztek sugallni, hogy a zsidó voltaképpen nem is ember, így nem érdemel emberséges bánásmódot. Az emberi psziché azon tulajdonságára is építettek, hogy nem a félelem, hanem az undor fokozható a leginkább gyűlöletté, mivel az undor sokkal mélyebb és erősebb zsigeri ösztön, mint a félelem.

A normandiai partraszállás nyomán megváltozott hadi helyzet megnövelte a náciellenes magyar politikusok mozgásterét. Ezt idővel Horthy is felismerte, és – magyar és nemzetközi sugalmazásra – felfüggesztette a deportálásokat. Új kormányt azonban csak a román kiugrás után mert kinevezni. Összességében tehát 1944 májusa és júliusa között – a fővárosban élő és a katonai munkaszolgálatot teljesítők kivételével – deportálták a vidéki zsidóságot: mintegy 437.000 embert. (Ne feledjük, hogy ekkor még nem tartoztak a fővároshoz a mai külső kerületek!)

¹² Erről részletesen ld. KÁDÁR Gábor – VÁGI Zoltán: *A végső döntés. Berlin, Budapest, Birkenau 1944.* Budapest, Jaffa, 2013. Vö. UNGVÁRY Krisztián: Egy döntés háttére – a magyar zsidóság deportálása. *BBC History*, 2014/1. különszám. 98-103.

¹³ MOLNÁR Judit: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók.* Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2000.

¹⁴ Horthyról legújabbán ld. TURBUCZ Dávid: *Horthy Miklós.* Budapest, Napvilág, 2011.

Újabb fordulat a nyilas puccs után következett, amikor ismét elkötelezett biológiai antiszemita kezébe került a hatalom. Az 1944 októberében hatalomra került Szálasi-kormány két célt tűzött ki maga elé: a háborúban való kitartást a németek mellett, valamint a hungarista állam kiépítését. Utóbbi keretében kiemelt fontossággal bírt a „zsidókérdés megoldása”.¹⁵ A biológiai antiszemita nézeteket valló Szálasi meglehetősen sajátos gondolkodásában a zsidóság a magyarságtól „fajilag idegen” és „nemzethűség szempontjából megbízhatatlan” túszként jelent meg.¹⁶ Ezért különítette el őket, létrehozva számukra a fővárosi gettókat és a csillagos házakat. Úgy gondolta, hogy ez kormánya nemzetközi elismertetését szolgálhatja, és adott esetben a zsidók majd a szovjet hadifogságba esett magyar katonákra lesznek cserélhetők. (Szálasi világképe alapján ez az „embercsere” teljesen kézenfekvőnek tűnt, mivel ő tényleg elhitte a „kommunisták egyenlő zsidók” azonosítást. Ezért azt gondolta, hogy a szovjetekkel alku tárgyát képezheti a magyar zsidók átadása, mivel a magyar zsidók értelemszerűen „zsidó fajtestvéreik” a „szovjet kommunista zsidóknak”). Hosszabb távon azonban Szálasi ugyanúgy el akarta távolítani a zsidókat az országból (sőt, Európából is), ahogy a biológiai antiszemita nézetek többi híve. Kitelepítésüket megelőzően azonban még igénybe vette volna a munkaerejüket az ország újjáépítéséhez a háború után. Ezért a németeknek Szálasi csak vonakodva volt hajlandó átadni a még Magyarországon lévő zsidókat. Végül csak azzal a feltétellel tette meg, hogy német részről ígéretet kapott arra, hogy a háború után mind-egyik „kölcsonként” zsidó munkaszolgálatost visszakapja Magyarország az újjáépítéshez.

A német munkaszolgálatra rendelteteket gyalogszerrel, erőltetett menetben hajtották a nyugati határszélre. Ezeket a meneteket nevezték a túlélők később „halálmene-teknek”. Az erőltetett menet és a kegyetlen bánásmód azonban ebben az esetben nem a zsidóság megsemmisítésére irányuló tudatos törekvés volt. A nyomorúságos körülmények és a kegyetlen bánásmód oka inkább az volt, hogy a magyar állam szervei ekkor már az előretörő szovjet hadsereg elől menekültek. Vagyis a munkaszolgálatosokat nem kegyetlenségből hajtották gyalogszerrel, hanem azért, mert a vonatokat a katonai és gazdasági szállításokra tartották fenn. (Vonat a nyugatra menekülő polgári lakoságnak sem igen jutott.) Az viszont tény, hogy a munkaszolgálatosokat megtizedelte a kíméletlen bánásmód. Jól látható tehát, hogy ebben az esetben is jelentősen függött a munkaszolgálatosok túlélési esélye attól, hogy mennyire voltak emberségesek vagy éppen ellenségesek a meneteket kísérő csendőrök és katonák.

¹⁵ KARSAI László: A Szálasi-rendszer „zsidópolitikája”. *Történelmi Szemle*, 2012/1. 103–131.

¹⁶ Szálasiról ld. PAKSA Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest, Jaffa – MTA BTK TTI, 2013.

A túlélési esélyeken még az javíthatott, ha a helyi lakosok – a hivatalos szervek tilalma ellenére – segítő kezet nyújtottak.

A Szálasi-időszakban nemcsak a „halálmenetek” pusztították az addig még életben maradt zsidóságot. A nyilas hatalomátvétel után kaotikus viszonyok alakultak ki az országban, és jószerevel élet és halál ura lett, akinél fegyver és nyilas karszalag volt. A fegyveres nyilasok által elkövetett tömeges kivégzések több ezer ember halálát követelték. Ezek azonban nem kimondottan a kormány utasítására történtek. A nyilasterror (melynek emblematisztikus eseménye a fővárosi Dunába lövések) olyan magánakciók sorozata volt, melyeket az anarchikus közállapotok miatt a Szálasi-kormány nem tudott, illetve részben nem is akart megfékezni. Szálasi ugyanis úgy gondolta, hogy a hosszú évek óta elnyomott nyilas mozgalom tagjaival szemben engedékenynek kell lenni az első időkben, ezért a kormány mindössze annyit tett, hogy a kaotikus viszonyok mérséklése céljából a nyilas fegyvereseket igyekezett besorozni a reguláris alakulatokba. A kormány és az államigazgatás 1944. decemberi nyugatra menekülése után viszont minden értelemben anarchikus viszonyok alakultak ki a fővárosban, ahol a nyilas karszalag mindenféle önkényességnek (de akár az embermentésnek is) tág teret nyitott.

A közhatalmi tényezők szerepének vizsgálata után szólnunk kell a vészorszak idején megnyilvánuló társadalmi ellenállásról, embermentésről is.¹⁷ Ahogy a fentiekből is kiderülhetett: társadalmi ellenállásra a német megszállás és az ennek nyomán hatalomra került kollaboráns kormány fellépése ad(hat)ott okot.¹⁸ Az ellenállás mértékét azonban jelentősen csökkentette, hogy a helyzet élet minden politikai szereplő igyekezett tompítani (a megszálló német hadsereg kerülte az incidenseket, Horthy hivatalban maradt, az új kormányban több régi miniszter is volt). Ezen felül tudatosan üldözték és elhallgattatták azokat is, akik az ellenállási mozgalom szervezői lehettek volna. A propaganda, a „zsidóvagyonok” szétosztása, valamint a Gestapo és a magyar kormány megfélemlítő intézkedései olyan viszonyokat teremtettek, amelyek közt különösen kockázatos volt a kormány rendelkezéseinek elszabotálása, vagyis a társadalmi ellenállás, az üldözöttek mentése. A nagy kockázat ellenére több szervezet, hivatalos és magánszemély is megpróbált segíteni az üldözötteknek. A semleges államok (Svájc, Svédország, Spanyolország) követségei, a Vöröskereszt és az egyházi szervek tömegesen állítottak elő olyan hivatalos okiratokat, amelyek

¹⁷ Vö. FROJIMOVICS Kinga – MOLNÁR Judit (szerk.): *A világ igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest, Balassi – Yad Vashem, 2009.

¹⁸ Az 1944. év összetett hatalmi viszonyairól és a korhangulatról ld. PAKSA Rudolf: Az agresszor, az intrikus, a Pilátus, a mór és a vonakodó fantasztika – avagy mozgástér és felelősség 1944-ben. *Modern Magyarország* [elektronikus folyóirat], 2014/1. (különszám). 226–245. <http://moma.elte.hu/wpcontent/uploads/2014/08/mm.pdf>

védelmet nyújthattak az üldözötteknek. Emellett olyan védett házakat is működtettek, amelyek elvileg védelmet nyújthattak a magyar állami szervek ellenőrzései elől. A svéd Raoul Wallenberg, a svájci Carl Lutz, valamint a magát spanyol diplomatának kiadó olasz Giorgio Perlasca több száz embert mentett meg. A zsidó gyermekek mentésére Sztehló Gábor evangélikus lelkész egész hálózatot szervezett. Az általa megmentett mintegy 1600 gyermek között volt Oláh György, akiből később Nobel-díjas kémikus lett. Az embermentőkre leselkedő veszélyeket mutatja Sal-kaházi Sára szerzetes nővér sorsa, aki rendtársaival több száz embert mentett meg. 1944 decemberének végén azonban a nyilasterror áldozata lett: védenceivel együtt őt is belelőtték a Dunába. Az együttérző magánszemélyek is sokféleképpen segíthették az üldözötteket, ha vállalták a lebukásból fakadó halálos kockázatot: élelmi-szerrel, ruhával, takaróval, biztatással és emberi bánásmóddal vagy akár üldözöttek bújtatásával.

A társadalmi ellenállás témájával kapcsolatos történeti kutatások meglehetősen felemás képet festenek, és többféle következtetés levonását teszik lehetővé – attól is függően, hogy a történész milyennek látja az egykori magyar társadalom szerepét az eseményekben. (A téma kutatásának sajátossága – több más antiszemitizmussal és holokausztal kapcsolatos kérdéskörhöz hasonlóan –, hogy egyes részkérdésekről rengeteg publikáció született, míg más részkérdéseket eddig alig kutattak, több esetben alapvető források sincsenek még feltárva.¹⁹) Azt mindenesetre érdemes megemlíteni, hogy a társadalmi ellenállás mértéke jelentősen megnőtt a nyilas hatalomátvétel után. Ekkor ugyanis jóval több olyan jelzést kapott a társadalom, amely ellenállásra bírhatta: Horthy kiugrási kísérlete, majd lemondása, a nyilasok hatalomra lépése, a szovjet hadsereg jól érzékelhető közeledése. A társadalmi ellenállás kibontakozását segítette az összeomló állam területén kialakult anarchikus közállapot is.

Végül érdemes szót ejtenünk arról, hogy vajon a magyar zsidóság részéről miért nem tört ki lázadás, és volt-e egyáltalán ellenállás? Az üldözöttek viselkedésének megértéséhez elsősorban az állampolgári lojalitás szerepét kell hangsúlyoznunk. Nem lehet túlbecsülni annak hatását, hogy az üldözést a hivatalban lévő magyar kormány rendeleteit végrehajtó szervezett államapparátus hajtotta végre. E tekintetben volt igazán jelentős Horthy szerepe.²⁰ Az, hogy a kormányzó nem mondott le a német

¹⁹ A témában megjelent legfrissebb mű Kovács Gellért: *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben*. Budapest, Libri, 2015.

²⁰ Horthy zsidósághoz való viszonyát és a holokauszt idején tanúsított magatartását elemzi TURBUCZ Dávid: Horthy Miklós antiszemitizmusa. A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között. *Kommentár*, 2012/5. 51–64. Vö. ROMSICS Ignác: A felelősségünk közös, és ezt vállalni kell. Romsics Ignác akadémikus, történészprofesszor az emlékezetpolitikáról, Horthyról

megszállás ellenére, sokakban éltette azt a reményt, hogy majd Horthy megvédi a magyar állampolgárokat: amíg ő a helyén van, addig nagy baj nem történhet – gondolták sokan. Mai szemmel már kimondottan abszurdnak tűnik, hogy 1944 júniusában a fővárosi zsinagógában még hálaadó istentiszteletet tartottak Horthy születésnapja alkalmából. Utólag azt is látjuk, hogy 1944-ben a sok-sok dezinformáció között számos hiteles információ is keringett már a nyilvánosságban arról, hogy mi vár azokra, akiket deportálnak. Azt azonban az utókor mindentudásával nem rendelkező kortársak nem tudhatták, hogy mi is az igaz és mi a hamis hír. Megkerülhetetlen utalni arra is ezzel kapcsolatban, hogy a zsidó vezetők is visszatartottak információkat – valószínűleg leginkább azért, hogy elkerüljék a „felesleges” pánikot. Az üldözöttek túlnyomó többsége azonban egészen egyszerűen képtelen volt elhinni a legrosszabbnak tűnő forgatókönyvet – vagyis azt, ami az európai zsidósággal valójában történt. Azt pedig végképp nem hitték, hogy ez velük is megtörténhet. A végsőig reménykedtek abban, hogy nem a legrosszabb fog bekövetkezni – legalábbis velük nem. Éppen ezért az önfeláldozó „hősködés” nem tűnt kifizetődőnek, mivel úgy érezték, hogy mindig van még mit veszíteniük. Úgy vélték, hogy ha ellenállnak, akkor még rosszabb lesz; ha viszont együttműködnek, akkor súlyos nehézségek közepette ugyan, de átvészélhetik, ami rájuk vár. E beletörődő magatartást az is erősítette, hogy az 1930-as évek végétől fokozatosan szokhattak hozzá ahhoz, hogy mindig egy kicsit többet vett el tőlük a magyar állam: a munkahelyüket, a vagyonukat, a rádiójukat, a politikai jogaikat, az otthonukat, a személyes szabadságukat, a munkaerejüket és végül: az életüket.

Meg kell azonban említenünk, hogy volt arra példa, hogy zsidók próbálták menekíteni saját magukat, családjukat vagy akár üldözött sorstársaikat.²¹ A cionista ifjúsági szervezetek számos módon próbálták segíteni bajba jutott hitsorsosaikat. Többecket kicsempészték az országból olyan szomszédos államokba (Szlovákia, Románia), ahol ekkor már nem voltak zsidókat üldöző razziák. Az így kimenekítettek közül többen palesztin területre is kijutottak. Emellett a cionista fiatalok tömegesen gyártották a hamis iratokat, hogy minél több üldözöttet mentsenek meg. Ezen felül a munkaszolgálatra behívtak családjával is törődtek, biztonságos gyermekotthonokat hoztak létre a Nemzetközi Vöröskereszt védernyője alatt. Végül pedig igyekeztek élelmiszert juttatni a fővárosi gettóba zárt tízezreknek. A sorstársaikat segítő cionista ifjúsági csoportok mellett olyanok is voltak, akik önmaguk és családjuk érdekében a magyar és német hatóságokkal próbáltak megállapodást kötni. Ilyen volt

és a történelmi igazságról. (Az interjút készítette: Sebestyén István.) *Hetek*, 2014. február 7. (Az interneten: http://hetek.hu/interju/201402/a_felelossegunk_kozos_es_ezt_vallalni_kell)

²¹ MOLNÁR Judit: Komoly Ottó, Kasztner Rezső és a magyar cionisták embermentő tevékenysége 1944-ben. *Századok*, 2013/1. 107–129.

például Kasztner Rezső is, aki több mint 300 sorstársát mentette így meg. A háború után Izraelben mégis perbe fogták kollaborációért és végül radikális zsidó merénylek ölték meg. Néhány esettanulmány pedig azt mutatja, hogy Kasztner történeténél jóval bonyolultabb és nehezebben megítélhető élethelyzetek is voltak.